

VERSLAG

ERFGOED IN TRANSITIE: JONGE PROFESSIONALS EN INSTITUTIONELE VERANDERING VOOR EEN DUURZAME TOEKOMST

**RADIUS CCA - DELFT
25 JUNI 2023
Jong VNK**

INHOUDSOPGAVE

1. Introductie	3
2. Keynote 1 - Thijs Weststeijn	4
3. Keynote 2 - Meta Knol	8
4. Vragenronde Thijs en Meta	9
5. Praktijkvoorbeeld 1 - Anja in 't Veldt-de Groot	12
6. Praktijkvoorbeeld 2 - Ki-Cuture: Moira Mazzotta	13
7. Praktijkvoorbeeld 3 - Zoöp Corporation: Wietske Nutma	15
8. Keynote 3 - Chris Julien	16
9. Panel Discussie	19
10. Closing Notes	25

INTRODUCTIE

Op zondag 25 juni 2023 werd het symposium 'Erfgoed in transitie: jonge professionals en institutionele verandering voor een duurzame toekomst' georganiseerd door Jong VNK in samenwerking met RADIUS. Op deze broeierige dag kwam een groep van jonge erfgoedprofessionals tezamen met een groep van verschillende sprekers in de Watertoren te Delft. Van klimaatactivist, tot professor en van galerie representant tot hoofd facilitair : in de vorm van zowel langere keynotes, korte presentaties en een paneldiscussie gaven zij allen hun perspectief op dit onderwerp. Afsluitend gaf iedere spreker duidelijke handvatten voor verandering die we morgen, al dan niet vandaag, kunnen maken.

In het welkomstwoord van Niekolaas Johannes Lekkerkerk (Directeur RADIUS, Center for Contemporary Art and Ecology) werd gesproken over het doel van RADIUS als tentoonstellingsruimte: klimaatverandering beeld geven via (hedendaagse) kunst. Uit deze praktijk blijkt dat ecologie niet alleen een wetenschappelijk onderzoeksveld betreft, maar het een sociaal-maatschappelijke en activistische beweging is. Vanuit RADIUS het doel om in te zetten op systeemverandering: niet slechts op de consument en het individu. Is de tentoonstelling het medium om het over klimaatverandering te hebben? Vandaag de dag is er onvoldoende normalisering rondom het klimaatdebat, het heeft een permanente plek nodig. Dat is ook het belang van dit symposium. We moeten de onmacht doorbreken en misschien ons realiseren dat het activistische niet in de volksaard zit. Energie en intelligentie is er genoeg. Er is genoeg intentie om de problemen aan te pakken. Het probleem zit in het doorgeefluik van deze urgentie. Complimenten aan Jong VNK om zo'n doorgeefluik te creëren. [leestip: Baptiste Morizot, *Het levende laten opvlammen*, 2022]

In het welkomstwoord van Bram Donders (Voorzitter Jong VNK) wordt direct het uitgangspunt van het symposium aangekaart. Hoewel kunst wordt aangevallen in musea en er opiniestukken over klimaatactivisme worden geschreven, blijft de stem van de jonge erfgoedprofessional uit. Toen kwam de vraag bij Jong VNK naar voren: wat kunnen wij intern doen? Waarom spreken we ons niet uit? Hoewel we aan de start van onze carrière staan, onderaan de ladder, willen we middels keynotes en praktijkvoorbeelden tonen dat je daadwerkelijk een verschil kan maken. Ik wil iedereen uitnodigen om tijdens de paneldiscussie met eigen ideeën hiervoor te komen en te spreken uit je eigen praktijk en ervaring, zodat we samen kunnen kijken naar wat we beter kunnen doen.

Dank aan de volgende organisaties en personen voor de samenwerking en (financiële) ondersteuning: RADIUS CCA, ICOM, Oedipus Brouwerij, Lotte en Roísín.

Geschreven door Roísín Douglas en Raphaël Esser (Jong VNK)

Keynote 1 “De Toekomst van het verleden” - Thijs Weststeijn

Thijs Weststeijn, hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, is een gerenommeerde kenner van vroegmoderne kunst. Weststeijn schrijft ook uitgebreid over (kunsthistorische) uitdagingen in het heden, en in het bijzonder over de gevolgen van de klimaatcrisis voor het cultureel erfgoed. Onlangs publiceerde hij De Toekomst van het Verleden: Erfgoed en Klimaat (2023).

Sinds een paar jaar merk ik bij mijn studenten dat er een extra dimensie bij bezoeken aan erfgoedplekken is gekomen: het besef dat dit erfgoed langer is meegegaan, dan dat het nog meegaat in het licht van de klimaatcrisis. Waar ik het eerst een naïeve opmerking vond, werd ik twee jaar geleden zelf met mijn neus op de feiten gedrukt in Valkenburg. De Oude Kerk van Valkenburg [St. Nikolaas en Barbara, 13de eeuw] liep onder water, met onherstelbare schade als gevolg. Dit maakte de klimaatcrisis voor mij niet meer theoretisch, maar concreet.

Woonachtig in Amsterdam is het nog veel concreter: deze stad is gebouwd op houten palen. Eeuwenlang werkte dit in functie, maar door aanhoudende periodes van droogte stortten wallen in. Het water via de Rijn is ook een probleem, waardoor bijvoorbeeld de kerk aan de Waal in Kekeerdom (1995) geheel onder water is gelopen. Hoewel dit niet alleen een Nederlands probleem is, hebben wij een interessante situatie als deltagebied van de grootste rivier in Europa. Daarnaast is meer regenval een risico. Kortom: Nederland moet afscheid nemen van (immaterieel) erfgoed. We hebben dat al gedaan van ons belangrijkste erfgoed: de Elfstedentocht.

De eerste publicaties die de klimaatcrisis aankaarten zijn al van de begin jaren 1990 en 2000, met in 2005 een waarschuwing van ICOM over klimaatverandering en om in actie te komen. De klimaatnoodstand werd uitgeroepen in 2020.

Welke risico's zijn er voor erfgoed met betrekking tot klimaatverandering?

1. Risico: Overstromingen

Deze komen van de Rijn en van de Zee. In 2021 verscheen er een rapport dat in 2150 de zeespiegel 5 meter is gestegen. In dat geval komen we bij een casus van Deltares (2019), expert op het gebied van zeespiegelstijging, met als meest radicale suggestie de verplaatsing van de Nederlandse bevolking richting Duitsland. Een ander idee was een Haakse Zeedijk: niet terugtrekken maar een nieuw systeem aanleggen. Een nog radicaler project is uitgetekend door The Northern European Enclosure DAM (NEED) om de Noordzee tussen Frankrijk, Engeland, Schotland en Noorwegen te veranderen in zoetwatermeren, met eventuele landwinning.

Dit zijn utopische projecten, waarbij naar voren komt dat het erfgoed dat zich nu al onder zeespiegelniveau bevindt, in het voortbestaan bedreigd wordt.

Voorbeeld: Venetië

Heeft gewerkt aan een systeem van omhoogkomende segmenten (als soort dam) om de lagune van Venetië af te sluiten. Hoewel het soms werkt, is het slechts voor 50 jaar geschikt.

Het meest kwetsbare soort van erfgoed zijn archeologische opgravingen. Zeker als deze gedeeltelijk zijn opgegraven zijn met extreme droogte en natheid. *Voorbeeld: Overstroming bij Calabria in Italië (2013)*. Rome kan door overstromingen (2014) ook niet meer de eeuwige stad genoemd worden. Daarnaast aardverschuivingen in de Toscaanse staat Civita di Bagnoregio (2014). Uit onderzoek door ISPRA (2018) is geschat dat meer dan 200.000 erfgoedlocaties risico lopen in Italië.

In het wetenschappelijke tijdschrift *Nature Communications* werd in 2018 onderzocht wat Unesco sites te wachten staat die zich in het Middellandse zeegebied bevinden. Venetië en Split stormen over, Turkije en Tel Aviv lopen risico. In Amerika komt er met stijging van 1 meter van de zeespiegel 13.000 archeologische sites in gevaar: van Williamsburg tot sites van Native Americans. Dit geeft een beeld van de westerse wereld, maar de grootste risico's zijn voor Zuid-Oost Azië waar in 2011 al tempels overstromen. *Voorbeeld:* De Vietnamese stad Hôï An (15de eeuw) is sinds 2017 elk jaar overstromd. Doordat er geen dijksysteem is, haalt deze plek het einde van de eeuw niet. Andere voorbeelden: Guanyin tempel (China) en Paaseiland. Dit is dan slechts de zeespiegel, er zijn meer risico's. De inklinking van de bodem (Nederland). Denk bijvoorbeeld aan het gebied van Gouda en vergelijkbaar met het Verenigd Koninkrijk, waar ook veel veengrond is. Naar schatting leidden 12000 Nederlandse erfgoedplekken aan een rottende fundering, en 1000 aan het verzakken van de grond.

Andere risico's zijn:

2. *Branden:* In 2021 werd het Unesco erfgoed van Griekenland bedreigd, het Getty Museum ging dicht vanwege een bosbrand (2019). Kritisch artikel aangezien Getty een fortuin heeft gemaakt in de olieindustrie.
3. *Orkaan:* In New Orleans (2005) en New York (2012) werden musea en sites weggespoeld.
4. *Ontdooien van de permafrost* Met name in Siberië en Canada. Grafheuvels uit de Scythian grave (7de eeuw Christus) en tempels zullen instorten als de permafrost smelt.
5. *Invasive species* Doordat de temperatuur van de zee stijgt ontwikkelen zich nieuwe scheepsvormen die schepen opvreten (nieuwe dieren).

Deze risico's kunnen samen gaan en elkaar versterken. Een aantal voorbeelden: het Uffizi (2017) en het British Museum (2022) sluiten door hittegolf. Het Louvre is al begonnen met het verplaatsen van de kunstcollectie naar een klimaatveilige locatie. Musea hebben hun eigen *carbon footprint*. Door verschillende acties van Fossil Free Culture, hebben musea hun banden met fossiele industrieën verbroken (British Museum, Van Gogh Museum, Mauritshuis). Het Louvre nog steeds een samenwerking met Total.

Een overzicht van het probleem in vogelvlucht: waarom erfgoed? Is het wel echt een probleem, er sterven ook meer dan 1000 diersoorten uit. Is het echte probleem niet menselijk emigratie? Een economisch probleem. In mijn boek beargumenteer ik dat erfgoed een kwestie is van leven en dood. Referenties naar Tweede Wereldoorlog en De Stari Most (1557). Laatste laat zien dat toen deze werd aangevallen, de bevolking heeft geprobeerd om de brug te beschermen, met gevaar voor eigen leven. Deze brug werd dan ook bewust onder vuur genomen tijdens de oorlog.

Wat kunnen we doen?

Transformeren

Het westerse erfgoedmodel is op een manier nog steeds eurocentrisch aangezien het de nadruk legt op materiële authenticiteit, in plaats van spirituele waarde en symboliek. Het doel is om zo veel mogelijk van het zo oud mogelijke materiaal te bewaren. Vanuit erfgoedwetenschap is hier veel over geschreven en hoe problematisch dit is.

Voorbeeld: Nara, het oudst gebouwde erfgoed van Japan (houten tempels) dat men niet mag betreden, maar wel van een afstand mag bewonderen. In feite is hier alles niet ouder dan 20 jaar door afbraak en wederopbouw. Op deze manier worden erfgoedlocaties onderhouden. In Azië zien we dat architectuur meebeweegt op ritueel vlak en de natuur. Zoals bij het Nm juli eiland. Door veranderd niveau van het water zijn de kloosters modulair bouwbaar en wisselen daarom van locatie. Is deze flexibele manier van erfgoed iets waar het westen van kan leren? Moeten we verandering accepteren? *Voorbeeld:* Gaun Church (bewust onder water gezet, tempel van Mueang Badan Thailand, Shi Cheng/Chiniese Atlantis (in zoet water een Chinese stad bewaren). Leestip: [Byung Chal Han, *The copy is the original*, 2018]

Abandoning heritage to ecology: het overgeven van erfgoed aan de ecologie.

Voorbeeld in Europa: Holme I dat eind jaren 1990 bloot kwam te liggen. Toen Holme II werd gevonden besloot men het over te geven aan de natuur: broedplaats voor vogels

Digitaliseren

Hoewel veel mensen hier veel van verwachten, doe ik dat niet. Kijk naar Google Arts and Cultures: is dit de toekomst? Om op een airconditioned, toeristvrije manier Venetië te beleven? Het is een dystopisch toekomstbeeld. Daarnaast zijn er meerdere nadelen: loss of aura (Walter Benjamin), problematiek door copyright, hard- en software niet fit voor eeuwenlange erfgoed, data servers hebben een gigantische carbon footprint, data servers zijn kwetsbaar voor overstroming en hitte, en wat is de duurzaamheid van digitale data als lokale bevolking moet migreren?

Er is ook een holistische benadering: erfgoed dat vernietigd is, weer tot leven brengt. Zoals je bijvoorbeeld ziet bij de vernietigingen door de Islamitische Staat. Op basis van crowdsourcing is van de stad is mogelijk gebleken om 3D reconstructies te maken en die zijn geprint in marmer → het erfgoed is gaan rijzen. Kan ook gebruikt worden voor eo-koloniale toe-eigening. Voorbeeld: Bamyán Valley in Afghanistan: een digitale holografische projectie is beter dan niks!

Reconstrueren

Sinds de jaren 1960 is dit een van de grootste en beste operaties van Unesco: het reconstrueren van erfgoed. Denk bijvoorbeeld aan tempels die opnieuw worden opgebouwd, vuurtorens die worden verplaatst. Wat gebeurt er als erfgoed is geïntegreerd in community life? Voorbeeld: The Temple of Zhang Fei werd verplaatst, waar veel kritiek op kwam.

Komen er nieuwe mogelijkheden aan het licht door klimaatverandering met betrekking tot cultureel erfgoed? Sociologen tonen aan dat middels dagelijkse bombardementen aan harde data over CO2 in de atmosfeer, uitstervende dieren er voor zorgt, als we er mee worden geconfronteerd, dat we een gevoel van machteloosheid hebben. En een minder grote bereidheid om tot klimaat over te gaan. [Leestip: David Wallace-Wells, *The Uninhabitable Earth: Life After Warming*, 2019]. Erfgoed kan op nieuwe manieren nieuwe groepen mensen motiveren om klimaatactie te ondernemen. Na bombardementen van IS: daarna pas in actie gekomen, want dit kan echt niet. Een wat abstracter punt is dat er een mispaak is tussen wat je kunt doen: op een micro, meso en macro niveau. Erfgoed bevindt zich op een meso niveau: het gaat verder dan het micro, het zegt wat over Nederlandse geschiedenis en door onze voorouders. Leestips: Kari Norgaard, *Living in Denial: Climate Change, Emotions, and Everyday Life*, 2011 & George Marshall, *Don't Even Think About It. Why Our Brains Are Wired to Ignore Climate Change* (2015)

Keynote 2 - Meta Knol

Meta Knol, directeur van Leiden European City of Science en oud directeur van Museum de Lakenhal, staat bekend als pleitbezorger van museale vernieuwing. Zij sprak zich onder andere uit over de 'blockbuster verslaving' van musea en jaagde met haar opiniestukken het maatschappelijk debat over de klimaatimpact van de culturele sector aan.

Van 2009 tot 2020 was ik directeur van Museum de Lakenhal. In 2014 hebben ik en mijn gezin een boerderij nabij Leiden gekocht, wat mijn perspectief heeft veranderd. We werden verantwoordelijk voor 36 hectare grond. Mijn partner en zoon startten een boerderij die nu 130 Lakenvelder koeien en agrarisch natuurbeheer heeft. De vraag wat een koe eigenlijk is, bracht me tot de essentie van hun voeding: gras. Dit leidde me naar de grond als kernpunt. Alles draait om een gezonde en veerkrachtige bodem.

Wendell Berry, een Amerikaanse dichter en boer, inspireerde me met zijn werk 'What I stand for is What I stand On', waarin plaats en verbinding centraal staan. Zijn keuze om de familieboerderij over te nemen, ondanks tegenstand van zijn schrijversvrienden, heeft alsnog geresulteerd in het opbouwen van een prachtig oeuvre. Zijn werk bevat vier lessen:

1. De aanpak van grote problemen begint op jouw eigen plek: de plek waar je woont, waar je werkt, jouw omgeving en invloedssfeer. Je moet onverzadigbaar nieuwsgierig willen zijn naar die plek. Vanuit daar kun je bijdragen.
2. Breng elke dag een kleine verandering aan in deze plek(ken), om dichterbij de oplossing te komen.
3. Houd dit lang vol, want langdurige betrokkenheid is belangrijk. Als je nu kleine veranderingen aanbrengt, kunnen die met het verloop van tijd grote veranderingen teweeg brengen.
4. Probeer dingen samen te voegen die bij elkaar horen, maar die vaak gescheiden zijn. Bijvoorbeeld: als je een appel schilt, zorg dan dat het compost wordt, want de appelschil hoort bij de aarde.

Het boek van de Britse filosoof Roman Krznaric, 'The Good Ancestor', verhaalt over goed voorouderschap. Eerder schreef hij het boek 'Empathy'. Musea zijn ook een soort empathie-triggers, omdat ze inlevingsvermogen stimuleren. Krznaric's nieuwe boek gaat over diepe tijd. Hij kijkt miljoenen jaren terug op macro niveau. Krznaric noemt dit kathedraaldenken. Vroeger werden kathedraalen gebouwd door kunstenaars en ambachtslieden, gesteund door gemeenschappen, terwijl iedereen wist dat ze dit project niet voltooid zouden zien. Het is een mooie manier om oog te hebben voor het leven van toekomstige generaties en je bijvoorbeeld af te vragen of je zelf wel een goede rentmeester bent.

Mijn betrokkenheid bij een Europees wetenschapsfestival dat we zo lokaal, kleinschalig en persoonlijk mogelijk wilden invullen, leidde via ons New European Bauhausproject tot het Ministerie van de Toekomst, een landelijke, grassroots beweging van toekomstdenkers die beweegt vanuit het kathedraaldenken en het intergenerationele belang. Toekomstdenken en toekomst-doen, moet je niet alleen doen. Daar heb je samenwerking voor nodig en ook musea kunnen daarin een rol spelen. Musea zijn niet alleen tijdachines, ze kunnen ons inlevingsvermogen en voorstellingsvermogen opwekken. Musea zijn de rentmeesters van

ons collectieve, materiële geheugen. Maar we moeten in musea niet alleen maar terugkijken. We hebben ook een verantwoordelijkheid om dat erfgoed voor toekomstige generaties te behouden.

Bij mijn [NRC artikel](#) werd een cartoon geplaatst van *Het Meisje met de Parel* van Johannes Vermeer in een wateroppervlak, alsof ze verdronk. Hier is een goed voorbeeld van kathedraaldenken: het schilderij is 358 jaar oud, de erfgoedsector heeft al die tijd voor haar gezorgd en het is nog steeds in een hele goede conditie. Een schoolvoorbeeld hoe je met erfgoed dient om te gaan. In het jaar 2.381 is het schilderij een keer zo oud. Is het er dan nog? Of staat Den Haag dan onder water, vanwege de klimaatverandering? Een ander voorbeeld is *Het Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden, waar wij al bijna 500 jaar voor zorgen. In musea zouden we de vraag kunnen stellen: hoe ziet de wereld eruit als de objecten die we bewaren twee keer zo oud worden?

Dit gedachtegoed intrigeerde mij en heeft geleid tot een kritische blik naar de tentoonstelling 'De Jonge Rembrandt' die wij organiseerden in de Lakenhal. Zo'n tentoonstelling met alle eisen rondom verzekeringen, transport en business-class vliegen van bruikleengevers is niet meer te doen voor een middelgrote instelling, en het is ook helemaal niet duurzaam. Door mijn artikel over blockbusterverslaving zijn in Museum De Lakenhal én in het nationale en internationale museumveld gesprekken gevoerd over musea, de houdbaarheid van groeimodellen en de noodzaak van verduurzaming.

Het onderliggende probleem is groeiverslaving. Musea kunnen veel betekenen vanuit hun rol als rentmeesters van cultuur. Wij beheren het collectieve materiële en immateriële geheugen, en de verhalen die erachter schuil gaan. Die verhalen geven binding en houvast. We kunnen wijzen op de symbolische en metaforische betekenis van kunstvoorwerpen en erfgoed. Wij kunnen onze creativiteit gebruiken om dit tentoon te spreiden. Het overwinnen van obstakels vraagt om creativiteit en samenwerking en daarnaast verdieping in eigen omgeving en collectie.

Veel musea staan je voor "The Big Frikin' Wall", zoals mijn collega Michael Peter Edson dit noemt. Je ziet dat verandering nodig is, je zou eigenlijk aan de andere kant van de muur moeten opereren, maar hoe kom je over de muur? De muur staat vaak voor een bepaalde manier van werken die niet zomaar kan veranderen. Ik zit nu bijvoorbeeld in de pre-programmacommissie van het klimaatinitiatief Nederland, een nieuw onderzoeksinstituut dat zich volledig gaat richten op klimaatverandering. Hiervoor was ik bij een bijeenkomst van het KNMI met klimaatwetenschappers. Ik sprak één van hen die vertelde dat hun gebouw niet verduurzaamd kon worden omdat de rijksgebouwendienst dat niet rendabel achtte. Hij vond het frustrerend, want 'het systeem zegt NEE'.

Terug in de trein naar Leiden kwam ik Marije van den Berg tegen. Zij heeft veel organisaties begeleid in veranderingsprocessen en zij gaf mij haar nieuwe boek over systeemverandering. Ze zei: als het ene systeem niet werkt, dan stap je toch gewoon over naar een ander systeem? Dan ga je bijvoorbeeld wel bij Extinction Rebellion. Je kunt uit een systeem stappen, of gebruik maken van andere systemen. Je kunt zelf die beweging maken, je zit er niet in gevangen. Je kan ook natuurlijk proberen met een kanon een gat in die muur te

schieten, dat is wat Extinction Rebellion doet. Ook is er een mooie metafoer van John F. Kennedy, die zegt dat je je hoed ook gewoon over muur heen kunt gooien en dan de mensen om je heen vragen of ze die hoed voor je helpen halen. Met speelsheid en plezier kun je ook aan de andere kant van de muur komen.

Op individueel en collectief niveau ervaren we een klimaatparadox: duurzaamheid versus groeiverslaving (verlangen naar meer). Denk bijvoorbeeld aan de ruim 450.000 mensen die naar de Johannes Vermeer tentoonstelling gingen.

Kijk eens naar William Bridges' veranderingsmodel. Het moeilijkste van verandering is het stoppen met dingen. We hebben meestal de neiging om juist te veranderingen door oplossingen toe te voegen. De vraag is ook: wat kun je weglaten? Verandering is bovendien weerstand, er komen altijd frustraties bij kijken. Je kan gefrustreerd zijn en denken dat je niks bereikt, maar als je volhoudt zul je op een gegeven moment merken dat er iets veranderd is. Bij het model van Instituut Drift uit Rotterdam zie je verandering ook chaos is, een clash. Dus: zoek comfort in die chaos. Dan weet je dat er iets aan het veranderen is.

Hartmut Rosa's 'Resonance' benadrukt de dictatuur van versnelling, waardoor ons gevoel van tijd en plaats verloren gaat. Dit leidt tot druk en beklemming, en de fear of missing out. Rustig aandoen is een restproduct geworden. Je moet altijd meer en altijd maar groeien. Rosa betoogt: we moeten juist ruimte maken voor het oncontroleerbare, het onvoorspelbare, het onbeschikbare. Dan ontstaat resonantie, dat magische gevoel van verbinding. Als culturele sector zijn we heel goed in het creëren van zulke resonante relaties.

Als de culturele sector 5% van de tijd besteedt aan toekomstgericht denken, ontstaat een enorm potentieel. Ik hoop dat deze inzichten handvatten bieden om actie te ondernemen, want er is wel degelijk een handelingsperspectief. Waarbij aandacht en betrokkenheid het verschil kunnen maken.

VRAGENRONDE KEYNOTES META EN THIJS

Lotte Kokkedee: Het gaat over intergenerationele gerechtigheid en over inter-mondiale gerechtigheid. Heeft Europa een grotere verplichting om erfgoed mondiaal te beschermen?

Thijs Weststeijn: Waar het nu op uitloopt is dat Europa de klimaatgevolgen afwentelt op hun voormalige koloniën. Dus een terugkeer naar de negentiende-eeuwse situatie. Veel schade in het mondiale zuiden is een gevolg van het westerse koloniaal handelen. Een goed voorbeeld uit mijn boek hiervan is Jakarta. Deze stad is ooit gesticht als hoofdstad van het Nederlandse koloniale rijk in Indonesië. Deze mondiale hoofdstad moet zich integraal gaan verplaatsen omdat deze zinkt. Het grootste gedeelte van de plaatselijke bevolking zal op pad moeten. Wij hebben hier een historische verplichting.

Vraag uit de zaal voor Meta Knol: Ik kan me zo voorstellen dat je er zelf heel actief over nadenkt hoe je je tijd invult. Merk je dat hieruit veranderingen voortkomen? Wat zijn de gevolgen van je tijd (anders, met die 5%) invullen?

Meta Knol: Die 5 procent 'toekomst tijd' reserveren is natuurlijk geen recept voor hoe je dat moet invullen. Dat is aan jezelf. Bij het museum na de blockbuster tentoonstelling hebben wij veel gesprekken gehad met medewerkers en opgehaald welke issues daar speelden. Daaruit is het initiatief voortgekomen dat er in iedere laag van het museum wel mensen waren die eigenlijk die duurzaamheid-opdracht wel serieus namen en een werkgroep zijn gaan vormen om dit te agenderen. Als leidinggevende moet je hier wel de ruimte voor geven. Mocht je die niet krijgen dan moet je hier ook gewoon om vragen. Doe dit natuurlijk niet alleen. Doe het samen. Er is geen vast recept voor, maar ik geloof dat als je ergens aandacht aan geeft dit echt groeit. Onderneem echt actie, met alleen bewustzijn creëer je niks.

Vraag uit de zaal: Wie spreek je in eerste instantie aan als wij het als creatieve sector over al deze problemen hebben en veranderingen teweeg willen brengen? Is dat echt het publiek of zijn dat individuele personen? Of hebben wij juist een mooi platform om juist grote vervuilers aan te spreken?

Meta Knol: Ten eerste spreek je jezelf aan en je eigen gedrag en keuzes. Wat mij opviel bij de erfgoedsector is de Boekmanstichting die elk jaar onderzoeken publiceert. Afgelopen jaar verscheen er een rapport over duurzaamheid in de museumsector en dat was om te huilen, het was echt beroerd! Waar gaan wij beginnen? Groene stroom kopen en afval scheiden is echt niet genoeg. Musea kunnen ook hun publieksbereik en hun inhoudelijke programma inzetten bij verduurzaming. Zonder angst dat het misschien niet goed valt. Ik noem in mijn artikel ook Naturalis, het grootste biodiversiteitsmuseum van Europa, dat vooral de boodschap uitzendt dat dinosauriërs cool zijn. Dit is natuurlijk heel sexy en makkelijk. Het wetenschappelijke deel van het museum is natuurlijk wel veel met het klimaat bezig. Maar ze durven het publiek daarmee niet te verwarren, terwijl dit wel nodig is. Ze hebben nu wel hun contract met Shell opgezegd, dus dat is een stap in de goede richting.

Bram Donders: Hoe kunnen wij als jonge erfgoedprofessionals wel ambassadeur worden van het klimaatdebat?

Meta Knol: Kus de activist in jezelf wakker. Rosa Parks was ook een activist, zij was in overtreding en werd gearresteerd. Dat is het symbolische begin geworden van een hele belangrijke mensenrechtenbeweging die heel erg nodig was. Hetzelfde geldt voor Extinction Rebellion, dat vaak wordt weggezet als extremisme. Het zijn echter wel deze bewegingen die zorgen dat er een verandering in het bewustzijn komt. Ik denk dat wij een beetje bang zijn voor het woordje activisme. Ik vond het heel mooi dat Wendell Berry zichzelf behalve boer en dichter ook activist noemt. Zijn land ligt aan een grote door zware metalen vervuilde rivier in Kentucky en die oude man organiseert acties in de kantoren van de vervuilers, volledig vanuit zijn eigen waardigheid. Wij hebben in de museumsector vertalers nodig van de activisten op de A12, mensen die daar niet gaan demonstreren maar die wel de brug vormen van de flank naar de mainstream. Die begrip creëren voor dat nieuwe bewustzijn. Vroeger werd je ontslagen als je een vrouw was en museumdirecteur. Op een dag hebben wij besloten dat dit niet meer zo hoeft te zijn. Heb echt het lef om dingen te veranderen. Gewoon doen.

Praktijkvoorbeeld 1 - “Een duurzaam museum, wat werkt? - Anja in 't Veldt de Groot

Anja In 't Velt - de Groot werkte als adviseur vastgoedbeheer bij het Van Gogh Museum en als Hoofd Bedrijfsvoering bij Museum Catharijneconvent waar ze beide instellingen stimuleerde om duurzame keuzes te maken. In haar huidige functie als docent Facility Management leert ze studenten om duurzame strategie te vertalen naar praktische uitvoering om organisaties te helpen bij de complexe vraagstukken.

Voor dit college focuste Anja op de drie G's: gebouw, gebruik en gedrag. Wat kan je op deze vlakken doen?

1. Gebouw

- Beperk de energievraag
- Isoleer waar mogelijk
- Pas nieuwe technologie toe
- Gebruik certificering / een tool die bij je bedrijf past: BREEAM, SDG's, CO2 prestatieladder en WELL
- Duurzaam kunst beheren en certificeren: alternatieve manieren van conserveren?

Hoe kan je beleid schrijven om verduurzaming te realiseren? Start een groene denktank op je werk. Door met collega's interdisciplinair samen te werken, hoor je van verschillende knelpunten die spelen. Hierdoor kan je SGP's opstellen, schrijf een *sustainability statement*. Door tussentijdse doelen te stellen en die meetbaar te maken, zie je daadwerkelijk progressie maar ook waar verdere verbeterpunten liggen. Erfgoedprofessionals bewegen allemaal voor de eeuwigheid, om die te bewaren en vast te leggen. Hier ligt ook frictie: het is lastig om monumentale panden met de huidige opgelegde regels.

2. Gebruik

- Breng je gebruik in kaart, dan weet je waar je aan kan draaien!
- Richt je op de grote gebruikers
- Onderzoek je afval
- Verbind je met innovatieve leveranciers en bedrijven die verduurzamen
- Duurzamer kunsttransport: als er een vrachtschip met goederen vaart en musea tentoonstellingen ver vooruit plannen, kan dit samen gaan met een langer vervoer?

3. Gedrag

- Zorg voor duurzame doelen in strategisch plan
- Werk dit praktisch uit met een “groen team
- Als we elkaar meer helpen en naar de oplossing kijken komen we verder
- Leer dezelfde taal spreken
- Zoek naar de gemene deler
- Het een hoeft het ander niet uit te sluiten

*“Hoop hebben op betere tijden moet niet een gevoel zijn, maar een iets doen in het heden”
- Vincent van Gogh*

Praktijkvoorbeeld 2: “Ki-Cuture - Moira Mazzotta

Moira Mazzotta is the Ki Futures Coordinator at Ki Culture and a feminist advocate for human rights and environmental justice. She holds a BA in Arts & Culture Management from UNTREF University, Argentina and an MA in Sustainable Heritage Management from Aarhus University, Denmark. She has diverse experience working in the art sector for non-profit and private organisations. Moira believes that collaboration, co-creation and empathy are vital to move towards conscious progress for society and a better future.

The Ki-Futures organisation, an international non-profit organisation working on the nexus of sustainability and culture, was born from a student association, started by our founder Caitlin Southwick who noticed how unsustainable her job was and wanted to change. Methods used for conservation are not sustainable, materials are not nature friendly.

Why does it matter that culture is sustainable? Because we have impact: artworks are evocative, heart warming, life changing, we can connect people through art, connect on a deep emotional level. How big is our piece anyway? Does our change matter? An example: the museum of Modern Art in Los Angeles had 214,5 tons of co₂e per year. That is 46.2 gasoline powered passenger vehicles driven for one year. 237,325 pounds of coal burned. 41.7 homes electricity for one year. 254 acres of US forests in one year.

Ki-Culture produces Ki-Books: step to step guides on how to be sustainable
Characteristics of Ki-Future: making sustainability sustainable, accessible and achievable / international / holistic / training - coaching - networking / never ending journey / support systems / supports research and education / sustainability if for EVERYONE - connect with like-minded individuals from around the globe.

Examples of our participants:

1. Nevada Museum of Art decided to make a plan for their collection, to make 10 exhibitions per year, more focused on their own collection as 90% of their collection is in storage. This is in line with how most museums borrow art from around the globe to create ‘new’ ‘interesting’ exhibitions, leading to massive carbon emissions from transportation and waste from packing. To address this, Nevada committed to utilising their own art first, taking at least 50% of works for new exhibitions from their own collection.
2. National Museum of Lagos Climate control (temperature and relative humidity regulation) is typically the most carbon intensive activities for museums. The museum did research proving that historical environment considerations and monitoring can eliminate the need for climate control

'Getting Climate Control Under Control' pilot:

- To collectively reduce the carbon footprint of the cultural sector
- To showcase how to address climate control for museums around the world: produce case studies from a variety of museums in different parts of the world. Produce a methodology for museums around the world
- Data collection and transparency across the sector
- Rewriting loan agreements to make international collaborations more accessible and environmentally friendly

The future is sustainable. What can you do?

- Be mindful!
- Ask questions!
- Challenge your assumptions: critical thinking, step outside our comfort zones, challenge the status quo
- Educate yourself

Think about what we are doing, how we are doing it and who we are doing it for! Tip: Reduce your energy consumption by reducing your data. Data centres are estimated to consume 1/5th of the world's energy by 2025. Loading a website uses up to the equivalent amount of energy as boiling a kettle for a cup of tea. Emails consume exponential amounts of energy. 20% of global emissions come from the internet - the same as the airline industry!

Praktijkvoorbeeld 3: “Zoöp voor meer leven” - Wietske Nutma

Na haar afstuderen aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in 2019 werkt Wietske Nutma als multidisciplinair ontwerper en onderzoeker. In haar praktijk werkt zij op het snijvlak van design, ecologie en participatie in een poging manieren te vinden om bij te dragen aan de levende wereld. Wietske werkt sinds februari 2021 bij Het Nieuwe Instituut aan het Zoöp-project om te onderzoeken wat het betekent om - en hoe we kunnen - samenleven in multispecies gemeenschappen.

Zoöp is een organisatiemodel voor samenwerking tussen mensen en anders-dan-menselijk leven, dat de belangen van al het leven dient. Het Zoöp-model maakt de belangen van anders-dan-menselijk leven onderdeel van de besluitvorming van een organisatie. Zoöp = zoöperatie (coöperatie + zoë, wat “voor leven” betekent in het Grieks). Het Zoöpmodel geeft ruimte aan een cultuur waarin een niet-menselijk leven ook recht heeft op kwaliteit, en organiseert samenwerking tussen menselijk en niet-menselijk leven.

Het Zoöp model is ontwikkeld om een alternatief en een uitweg te bieden aan de extravistische relatie tussen natuur en cultuur die in onze samenleving zo aanwezig is. Niet-menselijk leven (planten, dieren, bodemleven) moeten niet meer gezien worden als hulpbronnen en grondstoffen voor menselijk gebruik, waarbij het menselijk belang altijd voorop wordt gezet. Een economisch model dat ecologie behandelt als een bruikbare grondstof. Het moet anders.

Onze kwaliteit van leven is namelijk volledig afhankelijk van de kwaliteit van anders-dan-menselijk leven. Ecologie is niet iets wat buiten ons bestaat, onze acties, onze aanwezigheid maken deel uit van verschillende ecologieën, wij zijn wel degelijk deelnemers. En als mensen kunnen we een enorme rol spelen in het weer gezond maken van de gezamenlijke leefwereld.

Hoe wordt een organisatie zoöp? Door het contract te tekenen. Met deze overeenkomst wordt afgesproken dat een persoon met een speciale functie wordt toegevoegd aan de organisatie: een *Spreker voor de Levenden*. De Spreker verwoordt en of vertaalt de belangen van anders-dan-menselijk leven binnen de organisatie

Zoöp zijn is een leerproces: om erachter te komen hoe ze symbiotisch kan worden met de ecosystemen waaraan ze deelneemt. (1) het leren lezen en begrijpen van de ecologische relaties waarin de organisatie participeert en (2) op basis hiervan regeneratieve doelen formuleren en daarnaar handelen om deze relaties, om jouw deelname aan het ecosysteem, te verbeteren. Om een nuttige soort te worden

Wat heeft Het Nieuwe Instituut gedaan? Onderzocht wie er onderdeel uitmaakt van ons ecosysteem en regeneratieve doelen opgesteld, zoals het vergroten van de levensvatbaarheid van het gebouw, vijvers en De Nieuwe Tuin, nieuwe parkeerplaatsen en het versterken van de Zop gedachte binnen de organisatie.

Zoöp werkgroep in het Nieuwe Instituut

- Bereidt het werk van de Spreker voor de Levenden voor
- Vertegenwoordigd Zoöp waarden op de verschillende afdelingen
- Zorgt ervoor dat regeneratieve doelen en principes worden ingebouwd in de projectontwikkeling van het Nieuwe Instituut

Keynote Chris Julien: "Like your house is on fire / Is art a space a death space?"

Chris Julien promoveert aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over de impact van de ecologische crisis op publiek bestuur en de opbouw van kennis. Hij is ook senior research fellow bij Waag – FutureLab, waar hij zich toelegt op de programmering rondom ecologie en kunstmatige intelligentie. Julien is daarnaast woordvoerder van Extinction Rebellion NL.

"If there is still one hellish, truly accursed thing in our time, it is our artistic dallying with forms, instead of being like victims burnt at the stake, signalling through the flames" - Antonin Artaud, *The Theatre and its Double* (1938)

In deze quote van Antonin Artaud uit "The Theatre and its Double" (1938) wordt de uitdaging van onze tijd uitgedrukt: het artistiek spelen met vormen versus daadwerkelijk handelen te midden van een crisis. Het vergelijkt dit met een brandend huis en stelt de vraag hoe we beseffen dat we erin zitten en hoe we niet langer als toeschouwers kunnen handelen. Deze vraag is ook vanuit kunsthistorisch perspectief interessant omdat je je kan afvragen wat de gesloten ruimte is waartoe wij ons in wanen en veilig voelen van al het drama dat op ons afkomt. Ik wil jullie twee manieren van doen voorstellen, dit zijn niet zo zeer antwoorden of oplossingen, maar leren van doen en handelen die je kunt meenemen in je eigen praktijk. Dus, hoe te handelen in tijden van instorting?

Beweging 1 (De Praktijk)

In tijden van crisis moeten we de brandweer binnenhalen, wat betekent dat we actie moeten ondernemen tegen klimaatverandering en de urgentie ervan begrijpen. Het is in elk geval nodig om de crisis te begrijpen. Brandweerlieden zijn in dit geval activisten, stel hun centraal. We moeten ons bewust worden van de instorting van de levende systemen van de planeet en ons duurzaamheids paradigma heroverwegen. Want dat huis, onze aarde, is iets waar wij volgens de wetenschap niet meer aan ontkomen. Klimaatverandering is een gevaar voor de mens en de planeet. Iedere verdere vertraging wat betreft klimaataanpak mist de korte, snel sluitende kans op een leefbare toekomst. Het doel is niet verbetering, daar kunnen we niet meer over spreken, maar over stoppen met schade toebrengen.

Wat dit voor ons allen betekent is iets wat wij ons als collectief moeten afvragen en inzien dat de 1,5 graad niet een doel is, maar een plafond voor een leefbare toekomst. Het wordt echter steeds radicaler om te doen wat nodig is om 1,5 graad te halen en dan zelfs gaat het slechts over een 50% kans op een leefbare toekomst. Veel mensen zullen zeggen dat Extinction Rebellion te radicaal is en dat alles wel betaalbaar moet blijven. De vraag is echter wat de radicaliteit is aan de andere kant van de grafiek. De temperatuur van het water in de Atlantische Oceaan schiet omhoog. De oppervlaktetemperatuur van de wereld is op een ongekend niveau. Wij zitten er momenteel al middenin. Het is tijd voor radicale actie.

Dan komen wij terug bij de kunst. Bij de soep en verf en alle andere middelen die op schilderijen zijn gesmeten en de activisten kunst hebben betrokken bij deze vraag: Hoe je te verhouden tot iets dat zo groot is dat je niet weet hoe je erom moet geven. Hier is de kunst een dankbaar medium voor gebleken om deze vraag van verbintenis en emotie te kunnen stellen aan een mondiaal kunstpubliek. Als je dit liefhebt, wat dan over hetgeen dat afgebeeld is? Het valt dan ook zeker geen aanval te noemen. Waarom doe je dit als activist:

het huis staat namelijk in brand. Sterker nog, het creëert ook een opening voor kunstinstellingen en makers om te gaan vragen wat de rol van kunst is in die verbintenis die wij moeten aangaan met de urgentie van het heden. Maar ook met de liefde die wij hebben voor wat het leven ons geeft. Kunst kan helpen deze vragen en emoties te uiten en de rol van kunst in deze crisis te onderzoeken.

Beweging 2. (De Theorie): Is art space a death space?

Als je huis in brand staat, moet je al je belangrijke spullen evacueren en elders onderbrengen. Ik stel dit aan de hand van een quote van Deborah Bird Rose, die ook een verband heeft gelegd met Holocaust Studies. Zij komt met het concept van de Death Space: een ruimte waarin het leven naar de toekomst toe uitgeschakeld / minder wordt. *"The question whether we will be able to love others enough to want to save them is dire and urgent..."* We moeten kunst en ruimte evacueren van de "Death Space" waarin het leven wordt verminderd. Er wordt aandacht besteed aan de relatie tussen mens en milieu, en de noodzaak om te redden wat we om geven.

"In a few short centuries, the human species has begun unmaking the balance on earth between life and death, enabling death to expand and expand, tilting life toward a catastrophe that is difficult to imagine, difficult to think, and yet morally imperative to consider"

Wat daarachter ligt in deze geschiedenis waarin wij toch een beetje aan het einde staan van de moderniteit is bepaald begrip van ruimte, een bepaald begrip van afgesloten ruimtes. Hoe kan het dat wij ons zo ver verwijderd voelen van het brandende huis?

Santiago Castro-Gomes is een auteur die de gesloten ruimte pas betekenis geeft vanaf het moment dat alle andere betekenis is weggevaagd, de zogenaamde Zero-point hubris. De Terra Nullius (Australië) waar niks te vinden was of het concept van de white cube, die ook een lege ruimte veronderstelt. Conceptueel schuilt hier een interessante transformatieve uitdaging voor de kunstwereld. Hoe evacueren wij onszelf van deze lege ruimte? Wij vergeten eigenlijk dat wij de omgeving hebben vernietigd om hier vervolgens naar te kunnen handelen. Dat is een fundamentele gedachte uit het kapitalisme.

Zero-point hubris is de term die Santiago Castro-Gomes eraan geeft. Een Zuid-Amerikaanse schrijver die beschrijft dat Zero Point het epistemologische uitgangspunt is om alles te kunnen overzien zonder zelf geobserveerd te worden. Hij noemt dat een Hubris achtige arrogantie, alsof wij de krachten van de goden ons zelf kunnen toe-eigenen. Dus is de vraag hoe wij afkomen van die Zero Point Hubris? Hoe stappen wij uit die witte en lege ruimte?

Ik heb daar geen antwoorden op maar ik wil jullie wel vanuit mijn eigen praktijk een paar suggesties geven. Als we het hebben over het evacueren van de ruimte kunnen wij het hebben over een conceptuele of een praktische ruimte. Een heel spannend moment vond ik vorige week in het Zeeuws Museum. Hier was een tentoonstelling over protestborden en uitingen van protest. Een van de museale objecten was tijdelijk even uit de tentoonstelling en onderdeel geworden van het leven.

Ik was gisteren bij de bezetting van Tata en daar speelde op een Punk Band midden op een berg, overziend over een gigantisch industrieterrein en er werd Beethoven gespeeld op het strand. Er zijn talloze manieren waarop wij als klimaatbeweging kunnen experimenteren met het naar buiten treden van de grens, juist buiten de instellingen. Een generatieve rol kunnen spelen in het zaaien van kunstpraktijken in onze samenleving. Van een andere kant kunnen wij met de medemenselijke paradigma's en het posthumane inzicht dat wij verweven zijn, dat de mens is verstrengeld met de rest van het leven. Zo was er Thomas Saraceno die het leven van spinnen binnen het museum naar voren haalt. Het gaat hem er niet alleen omdat wij de instellingen evacueren en de boel daar leeg en dood achterlaten maar ook dat wij juist het leven weer binnen halen binnen de museale kunstinstellingen.

Ik denk dat dat een wezenlijke vraag is die wij ons nu moeten stellen. Wat is de rol van de kunstinstelling in 2040? Wat is het waard om te behouden? Wat is de moeite waard om te conserveren? Zijn het objecten uit het verleden? Zijn dat levende structuren uit het verleden die wij dreigen te verliezen? Zijn dat verdwijnende culturen? Wat is de functie van een museum als zoveel meer dreigt verloren te gaan dan alleen olieverf op doek?

Dat is mijn tweede tip aan jullie, evacueer de instellingen op een generatieve productieve manier. De toekomst van de kunsten en cultuur is zeker ook een regeneratieve, eentje die bouwt aan de levende wereld en de verbondenheid daarbij.

Wat kunnen wij van de activisten op de A12 leren?

Wat je hier ziet gebeuren is het verzet van mensen tegen een gesloten systeem dat het leven niet bedient. Een Death Space die uitsterven bevordert en versnelt. Die daad van verzet staat symbool voor alle contexten die wij in ons werk en elders kunnen doen. Proberen fundamenteel het pad te verleggen.

Wat mijn ervaring is als activist, en wat ook aansluit op adviezen van eerdere sprekers, is dat je niet meer dan zes of twaalf mensen nodig hebt om dit fundamentele verschil te maken. Er zijn twaalf mensen begonnen met deze blokkade een jaar geleden en inmiddels gaat het om duizenden mensen. Voel je dus niet hopeloos, zoek mensen om je heen en op en overschat niet hoeveel mensen je nodig hebt. Een paar is genoeg. Zo leert de wetenschap ons ook, die kantelpunten van de systemen die elk moment kunnen instorten, die kantelpunten gelden ook voor andere adaptieve systemen. Zoals culturele, sociale en maatschappelijke systemen. Met 3,5 % van de bevolking van een instelling of samenleving kun je een wezenlijk verschil maken als je met je kont tegen de krib gaat. Een committed minority van 25% van de samenleving die fundamenteel z'n gedrag gaat veranderen, kan de rest van de samenleving meetrokken.

PANELDISCUSSIE - STATEMENTS

Deelname Vera Carasso, Directeur Museumvereniging en Stichting Museumkaart

STATEMENT (1) Jonge erfgoedprofessionals moeten een leidende rol krijgen in het ontwikkelen en implementeren van duurzaamheids strategieën in de cultuursector.

Thijs Weststeijn: Uiteraard. Op de Universiteit Utrecht is hier nog geen aandacht voor, maar op de Reinwardt Academie komt er een master erfgoed en klimaat. Een goed en veelbelovend initiatief.

Meta Knol: Ik vind het heel moeilijk dat jonge mensen altijd problemen moeten oplossen. Er wordt altijd gedaan alsof het aan jullie generatie is om verandering teweeg te brengen. Dit moet niet zo zijn, het gaat juist onze verantwoordelijkheid.

Chris Julien: Intergenerationeel denken is een wezenlijke kwestie. Welke rechten en plichten heb je op basis van je toekomst. Hoelang ben je nog op deze aarde en wat gaat er nog op je afkomen? De stemmen en de inspraak van jonge mensen moet serieus genomen worden. Machtstructuren zijn vaak gebaseerd op de oude garde die aan de macht is en handelen niet in het belang van toekomstige generaties. Dit is wel een politieke vraag.

Meta Knol: Ik vind zeker dat besluitvorming gebaseerd moet worden op de belangen van toekomstige generaties. Deze vraag moet echt gesteld worden. We hebben fundamenteel andere brillen nodig om door te kijken.

Vera Carasso: Het is ontzettend nodig. Bij de meeste opleidingen is duurzaamheid geen apart vak meer maar echt een integraal onderdeel van de vakken die je krijgt aan de universiteit. Momenteel is er een hele grote generatie die de touwtjes in handen heeft die niet aan de klimaatproblemen denken omdat dit niet in hun DNA zit. Deze mensen voelen de urgentie niet. Het is heel erg nodig dat de stem van de jonge erfgoedprofessional heel hard klinkt, omdat dit de enige manier is om verandering voor elkaar te krijgen bij oudere mensen.

Chris Julien: Om jullie een hart onder de riem te steken. Jullie hebben het volledige gewicht van de wetenschap achter jullie staan. Durf dus als jonge professional actie te ondernemen en je uit te spreken.

Lotte Kokkedee: Bij veel problemen is er vaak al een ombudsman voor besluitvorming bij toekomstige generaties. Misschien kunnen wij hier op aansluiten? Ook is het natuurlijk een internationaal probleem dat wij met z'n allen moeten oplossen.

Wietske Nutma: Het klinkt als een ontzettend grote taak maar ik denk dat het echt tijd is dat wij afstappen van de notie van het individu en gaan samenwerken.

Vanuit de zaal: Ik moet gelijk denken aan het collectief Musea Bekennen Kleur. Ik denk dat dit best veel heeft bereikt. Misschien ook zoiets oprichten voor het klimaat? Musea hebben heel veel aandacht gehad voor de slavernij en dit vond uiteindelijk zijn weerslag in de politiek. Misschien dat we dan op die manier invloed kunnen hebben.

Vera Carasso: Vanuit het collectief wordt er nog steeds te weinig gedaan, maar er wordt wel aan gewerkt. Er komt een netwerk voor duurzaamheid zodat mensen makkelijker kunnen samenwerken en hierbij ook een koplopersgroep die vraagstellingen maakt en informatie kan uitzetten. Daarnaast zijn we bezig met de cultuursector breed kennis te delen zodat wij allemaal dezelfde taal spreken. Het is teleurstellend hoeveel instellingen er nog te weinig mee bezig zijn. Er is echt nog te weinig bewustzijn over klimaatproblematiek. Er moet echt een collectieve aanpak komen. Tegelijkertijd moet het van twee kanten komen. Het moet zowel vanuit de instellingen zelf als vanuit de museumvereniging komen en dat moet bij elkaar komen zodat wij een versnelling gaan maken. Jonge erfgoedprofessionals moeten echt van binnenuit aan de bel gaan trekken.

Bram Donders: Ik denk dat het werk van Anja bij het Van Gogh Museum ook een goed voorbeeld is. Begin met het opzetten van werkgroepen.

Chris Julien: Bij de Gemeente Amsterdam zijn er activistische ambtenaren geweest die zeiden dat ze een eed hadden afgelegd op de grondwet om burgers te beschermen, maar dat de overheid dat nu niet doet. Zij zijn brandbrieven gaan schrijven en gingen niet meer de agenda volgen. Inmiddels heeft de Gemeente Amsterdam gezegd dat je nu als ambtenaar 10% van de tijd mag spenderen aan klimaatverbetering. Deze verandering heeft binnen een jaar plaatsgevonden.

Vanuit de zaal: Waar mensen mee komen is dat er al geen tijd voor is en dat er dit dan dus nog even bijkomt. Wat kunnen we doen om hier tijd en ruimte voor te creëren?

Meta Knol: Musea moeten maar minder tentoonstellingen gaan maken en creatiever omgaan met de collecties die ze beheren.

Wietske Nutma: Bij het Nieuwe Instituut waren er al veel geluiden dat mensen het eigenlijk niet meer bij konden bijbenen. We merkten eigenlijk al dat we veel te veel deden en minder wilden doen. Daarom zijn we al gaan werken met langere tentoonstellingen.

Lotte Kokkedee: Musea zijn vaak gericht op buitenlandse toeristen. Dit kun je ook aanpassen en je meer richten op de bezoekers uit de plaatselijke omgeving. Al deze toeristen hebben echt gigantisch veel uitstoot.

Meta Knol: De Vermeertentoonstelling is een zelfversterkend mechanisme van alleen maar meer meer meer. Het creëert een monocultuur terwijl er zoveel meer interessante tentoonstellingen zijn. Laat je niet alleen leiden door de marketingmachine maar ga aan het werk en doe wat nodig is. Musea moeten door hun morele plicht om erfgoed voor toekomstige generaties toegankelijk te houden een activistische rol durven aannemen in het klimaatdebat.

STATEMENT (2) Musea moeten door hun morele plicht om erfgoed voor toekomstige generaties toegankelijk te houden een activistische rol aannemen in het klimaatdebat.

Moira Mazzotta: De morele verplichting om erfgoed te behouden voor toekomstige generaties is de drijfveer van musea. Denk aan het doel van een instelling en maak dit toegankelijk. Ga de discussie aan binnen de musea zelf en verander de huidige status quo. We moeten onszelf meer gaan bevragen. We hebben niet alleen een morele verplichting aan erfgoed maar ook aan de samenleving. Er zijn verschillende manieren om activistisch te zijn. Er is geen hiërarchie omdat wij allemaal met hetzelfde probleem kampen.

Thijs Weststeijn: Ik vraag mij af of musea wel het braafste jongetje of meisje van de klas moeten zijn. Wij hebben moeten bezuinigen en hebben contracten met sponsors uit de fossiele industrie afgesloten. Musea staan altijd op de eerste rij om politiek correct te zijn en deze contracten af te breken. Op het moment dat het Amsterdam Museum stopte met de term 'gouden eeuw', zeiden allemaal sponsors hun contract op. Hoelang is dit houdbaar? Er moet wel iets over blijven van de museumwereld en zijn wij nu niet ons eigen graf aan het graven?

Meta Knol: Ik denk het niet. Neem bijvoorbeeld De Lakenhal. Dit museum is eind negentiende eeuw opgericht omdat de burgers van Leiden ook een 'eigen' museum wilden hebben. Als ik directeur van het Rijksmuseum was geweest, zou ik de Vermeertentoonstelling toegankelijk hebben gemaakt voor de Amsterdammers. We moeten dit echt samen doen. Het is een transformatieve cultuurverandering. We moeten andere verdienmodellen gaan verzinnen en mogelijk maken. Zonder afhankelijkheid van de fossiele industrie.

Vera Carasso: Iedereen gaat wakker worden en op de lange termijn gaat dit terugbetalen. Misschien is het als museale sector dan juist goed dat we voorop hebben gelopen. Nog even over die activistische rol. Ik begon in januari 2022 toen de musea dicht waren tijdens corona en de Ikea open was. Theaters gingen allemaal actie voeren met hun kapsalons. Musea mochten toen hierover geen acties voeren omdat musea zogenaamd geen activistische plekken zijn. Musea zijn altijd conservatief en voorzichtig geweest. Toen ik directeur van het Scheepvaartmuseum was, had ik een discussie met de marketingafdeling over het gebruik van het woord klimaatcrisis. De klimaatcrisis is een woord waarin al een mening in zit. Ik heb er toen allemaal rapporten bij moeten halen om het museum te overtuigen. Doe alsjeblieft activistisch want het is gewoon nodig.

Meta Knol: We moeten activisme mainstream maken.

Chris Julien: Activisme is een normatieve term. Wat is normaal? Musea zijn koplopers van hoe cultuur zich vormt. De vraag is nu welke rol zij nu aan moeten nemen. Musea hebben de morele plicht om erfgoed te bewaren. Is dat ook geen moderne lineaire gedachte? Dat alles krampachtig bewaard moet worden terwijl er voor de rest van alles naar de tering kan gaan? Moet er daarom geen waarde herijking zijn om verandering voort te brengen?

Vanuit de zaal: Ik kan mij hier goed in vinden. Ik wil het iets breder trekken dat als musea koploper gaan zijn dat de samenleving niet meer de aanspraak gaat vinden bij een museum. Is dit dan wellicht een offer dat je bereid bent te maken? Het betekent wellicht wel dat je een aanzienlijk deel van de samenleving niet meer aanspreekt. Er is minder binding en een museum gaat dan een heel andere positie innemen binnen de samenleving. Ik kan mij voorstellen dat dit best wel moeilijk is. Hoe verhoud je je hiertoe? Het doel van een museum is dat iedereen daar zou kunnen komen en het gesprek aan te gaan. Door een activistische rol aan te nemen spreek je een groot deel van de samenleving waarschijnlijk niet meer aan.

Chris Julien: Er is maar 20% niet geïnteresseerd meer.

Vera Carasso: Bij de Gouden Koetstentoonstelling is er echt een uitspraak gedaan na het onderzoek dat het een erg racistisch ding was. Tegelijkertijd is er wel een heel goed inclusief verhaal gemaakt. Dit moet ook mogelijk zijn voor klimaatverandering. Het moet niet een randstedelijke bubbel zijn, maar ook voor boeren uit Oost-Groningen. Dit is ook een verplichting die je hebt als museum.

Meta Knol: Je hebt helemaal gelijk. Als je kijkt naar het laatste rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau blijkt dat het aantal mensen dat gelooft dat klimaatverandering door mensen is voortgebracht nu 94% is. Het aantal mensen dat vindt dat ze er zelf iets aan moeten doen is ook 72%. Er is dus sprake van een enorm potentieel van mensen die goed beseffen wat er aan de hand is, maar nog geen goed weten handelingsperspectief hebben. Ik denk dat de culturele sector hier een heel goede spiegel voor kan zijn.

Vanuit de zaal: Ik vind het heel belangrijk voor musea om het idee van wie nou eigenlijk het publiek is los te laten. De marketingmachine weet precies hoe je mensen moet aanspreken. Steek je energie in een heel ander publiek. Mik op de 3% geïnteresseerden en maak hier 45% geïnteresseerden van. Weet als museum welk publiek je kan bereiken.

Wietske Nutma: Ik ben het hier helemaal mee eens. Maar wat ik heb gemerkt is dat musea vanwege sponsors bepaalde publieksaantallen moeten bereiken elk jaar. Bij het Nieuwe Instituut worstelen wij hier ook mee, om op die 3% te focussen uit de angst dat je dan niet voldoende bezoekers trekt. Die angst moeten wij samen zien te doorbreken.

Chris Julien: Dat doelgroepdenken is deterministisch. De mensen bestaan al zoals ze zijn. Fundamenteel hierover staat dat mensen kunnen transformeren. We moeten een publiek scheppen waar wij naar op zoek zijn.

Eva Burgering: Ik ben verantwoordelijk voor de educatie bij Radius. Bij educatie komen echt de meest diverse groepen. Alle culturen en alle leeftijden komen voorbij. Mensen die theoretisch of praktisch zijn ingesteld, jonge erfgoedprofessionals en de gevestigde orde. Als educator loop ik er vaak tegenaan dat ik workshops moet creëren waarin jongeren leren hoe ze dingen moeten oplossen. Als je ze vraagt hoe om mee te denken, hebben ze vaak super goede ideeën. Geef ze dan ook de kans dat er naar geluisterd wordt. Die diverse groepen zijn de toekomst die later naar het museum komt. Dus laten wij die serieus nemen.

Vanuit de zaal: Hoe kunnen musea activisme integreren in hun beleid en tegelijkertijd wel genoeg geld en bezoekers trekken?

Chris Julien: Bedankt voor dit punt. Ik wil hier aan toevoegen dat universiteiten precies hetzelfde doen. Ook hier draait alles om getallen. Ik denk dat dit probleem breed speelt bij publieke instellingen.

Meta Knol: Afscheid nemen en stoppen met dingen is het moeilijkste dat er is. Ik vind zelf dat nooit het excuus geldt dat het systeem iets van je vraagt. Je kan altijd iets anders doen dan het systeem voorschrijft. Er wordt ieder jaar van musea gevraagd dat ze doorgeven hoeveel bezoekers ze hebben gehad. Ik heb dit zelf niet meer gedaan bij De Lakenhal. Wij leunden niet op kwantitatieve bewijslast, maar zetten altijd kwaliteit en inhoud voorop.. Ik heb echt gemerkt dat wanneer je ervoor kiest betekenis en zingeving over te dragen, dat mensen dit onthouden. Het is letterlijk en figuurlijk veel duurzamer. Een getal is maar een getal. Betekenis beklijft. Ik denk echt *'practice what you preach'*. Zoek die drie mensen in je organisatie die wel willen veranderen, en begin met hen.

Vanuit de zaal: Ik vraag mij af of stelling 2 ook betekent dat musea een podium moeten bieden voor activisme binnen hun muren. Denk dan aan de vastlijm acties van vorig jaar. Daar reageert het museum best wel fel op. Is dat juist of niet juist om te doen.

Bram Donders: Ik denk dat dat een van de redenen is waarom Jong VNK dit evenement heeft georganiseerd. Bij VNK zelf vond iedereen het helemaal verschrikkelijk. Hoe kun je erfgoed nou aantasten? Bij Jong VNK vond iedereen het juist goed dat er actie is. De jonge stem miste heel erg in dat debat.

Lotte Kokkedee: Ik merkte dus dat mijn niet kunsthistorische vrienden allemaal waren van eindelijk, maak ze maar kapot. Als iedereen maar bewust wordt hiervan. Dit is een perspectief dat je niet in de media hoort. In hoeverre moeten we alleen bewaren en mag kunst ook vernietigd worden? Alle erfgoedprofessionals zeggen meteen dat dit niet kan terwijl de rest van mijn omgeving hier anders naar keek.

Bram Donders: Kan iedereen zijn hand opsteken die het een goed idee vond dat activisten zich vast plakten aan schilderijen. Dat zijn er toch behoorlijk wat, het is wel in evenwicht.

Vera Carasso: Ik stak mijn hand niet op maar dat is tegelijkertijd heel dubbel omdat ik hier toch zit als de directeur van de museumvereniging. Er was erg veel shock binnen musea. De eerste reactie die er kwam was schok en dat is toch primair. Ik ben ook kunsthistorica en ik was er ook emotioneel van. Dat was natuurlijk precies de bedoeling. Ik heb die dag heel veel pers moeten doen en bij RTL en NOS gezegd dat er iets ergs had kunnen gebeuren. Ik zat een dag later bij Jinek, toen ik het al had laten bezinken. Daar heb ik wel gezegd dat er een tegenstelling wordt gecreëerd die er niet is. Ik kan nu wel mijn hand opsteken en zeggen dat het fantastisch is dat het meisje met de parel is beplakt. Maar hoe kunnen we samen met de activisten actie voeren, dit trucje is nu geweest en hoe gaan we samen vooruit.

Chris Julien: Saillant detail. De koker is nog lang niet leeg en er zullen nog meer acties volgen. Ze kiezen een favoriet kunstwerk uit en voeren een actie op uit iets dat je lief hebt. Een mooie vraag die je je als kunsthistoricus kunt stellen, is wat heb je specifiek lief? Ik begrijp dat je ervan in shock bent, maar probeer te begrijpen wat erachter ligt. Het is een mooie aanleiding voor zelf onderzoek.

STATEMENT (3) De overheid moet actie ondernemen en strengere regelgeving implementeren om de cultuursector te dwingen tot verduurzaming.

Lotte Kokkedee: Ik vind dwingen een onjuiste terminologie hier, maar ik denk dat er zeker behoefte is aan een nationaal beleid. Dwingen gaat wel ver

Meta Knol: Het Parijsakkoord behalen vraagt nog een lange weg. Handelingsperspectief en hulp bij die verandering is belangrijker dan controle op basis van een code. Als je wilt dat mensen gemotiveerd transformeren moet je niet meteen dingen gaan opleggen. Dit is een kans voor de sector om zelf initiatief te nemen. Als dit over twee jaar nog niet genoeg is, kan de Raad voor Cultuur alsog een Code Duurzaamheid afkondigen.

Chris Julien: Ik heb een artikel geschreven over een code invoeren in de culturele sector. Ondertussen zijn we een cultuurraad aan het opstellen wat we moeten en kunnen doen. Collectief bewustzijn is belangrijk en wat doen we als we niet gedwongen worden. De regering dwingt ons hier sowieso toe. Hoe kunnen wij elkaar aanvullen en helpen

Wietske Nutma: Ik wilde ook nog even ingaan op het begrip verduurzamen en duurzaamheid. Duurzaamheid gaat er vanuit dat wij als mensen niks kunnen doen voor de levende wereld en dat wij alleen onze destructieve impact kunnen verminderen. Wij kunnen ook heel veel goeds doen. De connotatie van het begrip is dat wij als mensen niets kunnen doen en alles met rust moeten laten, dat is niet zo.

Lotte Kokkedee: Ik heb nog wel een klein punt. Parijs is ver weg, dat is een groot probleem dat wij niet genoeg doen. In 2030 moeten we 60% minder uitstoten dan we nu doen. Het is heel actueel en misschien is het juist belangrijk dat wij als instellingen deze akkoorden navolgen. De internationale druk gaan voelen.

Nikolaas Lekkerkerk: Ik sprak onlangs met de directeur van TKBC van het keramisch centrum. Ik had het rapport van de Raad van Cultuur gelezen dat een 0% doelstelling verplicht zou worden. Maar TKBC bijvoorbeeld heeft middenin de energiecrisis stookkosten van 7 ton gekregen. In het licht van verduurzamingsprocessen vraag ik mij af hoe je hier mee kan omgaan als je stookkosten van 7 ton hebt.

Meta Knol: Er is een uitdrukking: *'I am a pessimist by nature and an optimist by will'*. Het is een keuze om optimistisch te zijn. Begin op basis van vertrouwen. Als je op basis van motivatie en vertrouwen te werk gaat, gebeurt er heel veel meer dan wanneer je met dwang iets doet. Ik weet ook wel dat wij 50 jaar te laat zijn. Het is een dilemma, maar je moet eerst kijken wat er uit de sector komt. Zo'n nationaal kennisinstituut, zoals Julie's Bicycle in

Engeland, moet er absoluut komen. We hebben dat soort organisaties nodig om vooruit te komen.

CLOSING NOTES: Welke tips geef je mee?

Moira Mazzotta: Ask all types of questions that attend to create uncomfortableness to the other. Try to look for a co-creational answer.

Lotte Kokkedee: Het ontstaan van een positief / oergevoel bij een groep kan activeren en dat kan uitstralen.

Thijs Weststeijn: Wees optimistisch!

Meta Knol: Spreek je uit en maak het een selffulfilling prophecy. Onthoud dat het niet zonde is van je tijd en energie!

Vera Carasso: Musea zijn best wel vaak hiërarchische en conservatieve instellingen. Degene die boven de hiërarchie zitten, moeten geïnformeerd worden. Zorg dat je stem gehoord wordt: verenig je met collega's. De mensen die beslissende posities bekleden staan er echt wel voor open, maar weten het niet.

Chris Julien: Tactisch perspectief, ook denkvormen kunnen gekanteld worden. Mijn fundamentele hoop is dat je met een groep kleine mensen een systeem kan kantelen: houd je daar aan vast en trek je daar aan op.

Wietske Nutma: Ik was zelf op zoek naar handvatten, wat kan je doen? Dat leerproces is om te kijken waar je bent en waar jij je bevindt en daarna doelen en interventies bedenken om dat te bereiken. Praktische zet om toch wat te gaan doen

Niekolaas Lekkerkerk: Voor erfgoedprofessionals die zich op programma niveau hier mee bezighouden, is het goed om een kritische lens te hebben op de status quo. Maar dat het ook belangrijk is om een tegenpunt in de achtergrond te hebben. Activisme en protest hebben meerdere vormen.